

E.

HMOTNÁ KULTURA

Zobrazení Ježíše v dětské podobě na českých gotických reliéfních kachlích

ZDENĚK HAZLBAUER

Úvod

Na českých gotických komorových kachlích se daleko nejčastěji vyskytují reliéfní motivy s náboženským obsahem. Jejich převážnou většinu pak tvoří rozsáhlý a tématicky velmi pestrý výtvarný okruh většinou vícefigurálních námětů ze života Ježíše Krista.

Jedná se hlavně o narativní scény, jejichž základním ideovým zdrojem jsou texty čtyř evangelií, jak je sepsali jejich údajní autoři sv. Matouš, Marek, Lukáš a Jan. Ojedinele se také vyskytují kachlové reliéfy, které nevycházejí z Bible, ale z apokryfních textů, které rozšiřovaly a doplňovaly základní biblické statě o další podrobnosti, případně vytvářely zcela nové fabulace. Hlavním zdrojem těchto podkladů byla např. tzv. „Zlatá legenda“ dále „Vidění Brigity Švédské“, některá apokryfní pseudoevangelia aj. Velká část těchto písemností pochází až z období raného nebo dokonce vrcholného středověku.

Na kachlových reliéfech, podobně jako ve „velkém umění“ se tyto vlivy uplatnily jako různé dílčí figurální i jiné doplňky, o nichž není v Bibli žádná zmínka. V případech některých christologických symbolik pak tyto pozdější podklady iniciovaly vznik celých samostatných reliéfních obrazů.

Protože však autory negativních matric pro výrobu detailních kachlových ploch byli v převážné míře místní regionální řemeslníci, je těžko si představit, že by své výtvary zpracovávali přímo jen na podkladě psaných textů. S velkou pravděpodobností je možno předpokládat, že jejich rytecká práce byla inspirována určitými vzory z oblasti výtvarného umění. Na rozdíl od obdobných případů z období renesance, kde lze u řady kachlových reliéfů zjistit konkrétní uměleckou předlohu, ze které rytec matrice bral svoji inspiraci, v gotickém období se v českém prostředí podobné přímé vzory nepodařilo zatím zjistit.

Jak bude doloženo dále, některé reliéfní motivy, známé z mnoha desítek našich lokalit, si jsou velmi podobné, takže lze u nich předpokládat totožnou výtvarnou předlohu. Protože tyto lokality jsou navzájem vzdálené několik set kilometrů, lze vyvodit, že takovou předlohou nemohlo být umělecké dílo, situované na jednom místě. Šlo tedy spíše o předlohu, kterou bylo možno běžně rozšiřovat po celém území Čech. Takovou předlohou byly nejspíše grafické listy, které byly u nás v té době poměrně časté.

Z obecného hlediska je možno české gotické kachle s christologickou tematikou rozlišit na tři ucelenější výtvarné skupiny:

- a) Kachle se zobrazením Ježíše v dětské podobě.
- b) Kachle se zobrazením Ježíše v dospělé podobě.
- c) Kachle s christologickou symbolikou.

Vzhledem k početnosti výrobků s tímto zaměřením, bude se tato studie zabývat pouze první skupinou kachlů se znázorněním Ježíše v dětské podobě. Ostatní dvě budou předmětem dalších, pozdějších sdělení.

Ikonografická i technická kvalita těchto výrobků je značně rozdílná. Projevuje se to především ve výtvarné úrovni matric, zvláště ve způsobu rozprostření daného tématu do reliéfní plochy, ztvárnění jednotlivých podrobností a v neposlední řadě i v technickém zpracování matrice a z ní vyrobených pozitivních otisků. Důsledkem těchto technologických postupů různě obratných a zkušených řemeslníků jsou pak značné rozdíly ve výšce a čitelnosti reliéfu a někdy i v jeho zřetelném poškození.

Protože ne všechny reliéfy byly z tohoto hlediska vhodné pro fotodokumentaci, byl jako základní způsob jejich znázorňování zvolen jednotný typ kresby jejich čelních stěn. V některých případech byla použita i metoda kresebné rekonstrukce z více reliéfních zlomků, které samozřejmě pocházely z jedinců totožného ikonografického typu.

Z náleзовých okolností jsou uváděny jen základní údaje o místě a případně i době nálezů, ostatní podrobnosti nalezne případný zájemce v příslušné citované literatuře. U dosud nepublikovaných kachlů jsou tyto informace k dispozici u autora.

Z hlediska datování pocházejí tyto kaple především z 2. poloviny 15. století, u některých z nich je však toto datování vzhledem k nedostatku dalších informací nejisté.

U kachlů s motivem Ježíše v dětské podobě bývá ústřední motiv – Boží dítě – zobrazován pravidelně ve spojení s Pannou Marií. Ježíš zde bývá vždy neoblečený, jeho osobní atribut, křížová svatozáře, se na těchto kachlích vyskytuje jen zcela výjimečně a hlavičku zdobí vlásky obvykle v podobě kudrlinek. P. Marie je vždy oblečena do dlouhého, až na zem splývajícího zřásněného roucha a skoro vždy je její hlava opatřena jednoduchým nimbem. O zobrazení dalších osob z reliéfů bude pojednáno vždy u příslušného ikonografického typu.

A. Ikonografické téma „Narození Páně“

Na českých gotických kachlích se tento námět vyskytuje poměrně vzácně. K výtvarně nejzdařilejším patří kachel, nalezený koncem minulého století ve Starém Bydžově (Kle-canda 1901; Koudelka 1911). V jednoduché venkovské stavbě, kryté prejzy a opatřené komínem, ozdobnou cibulí nad štítem a kanelovaným předním sloupem, leží na zádech malý Ježíš. Nad ním za stylizovanou ohradou vykukují hlavy a horní části těl „betlémských zvířat“, vola a osla. Vlevo klečí P. Marie se sepnutými rukama a za ní stojí sv. Josef s vysokou pastýřskou čepicí a s holí v ruce. Nad ním v horním rohu plochy vyčnívá z mraků Boží ruka, která prsty ukazuje na pod ní se nacházející scénu. Nad stavením se pak vznáší šesticípá hvězda (obr. 1:1).

Poněkud odlišně je podán reliéf kachle s obdobným základním motivem, který pochází ze zaniklé středověké tvrze Martinice u Voltic, okr. Benešov, kde byl nalezen v roce 1951 (Nekuda–Reichertová 1968, 195–196). Nahý Ježíš zde leží na rozprostřené pleni a jedno ze zvířat stojí přímo nad ním, zatímco druhé se zvednutou hlavou stojí v pozadí. P. Marie se opět v pokleku modlí, ze sv. Josefa zůstal jen nezřetelný zbytek. Chalupa je opět charakterizována zřetelně kanelovanými sloupy (obr. 1:2).

Rytecké zpracování obou těchto reliéfů vychází v podstatě z textu evangelia sv. Lukáše, který jako jediný popisuje podrobněji tuto událost a zdůvodňuje, proč se odehrála právě v Betlémě (Biblí, L 2, 1–7). Evangelista Matouš napsal o narození Ježíše jen krátkou poznámku (Biblí Mt 2, 1), ostatní dva evangelisté se o ní nezmiňují vůbec. Tato stručnost původních zpráv vedla ve středověku ke značnému úsilí o rozvedení tohoto líčení, což se projevilo jednak v některých pozdějších apokryfních pramenech, jednak v častém znázorňování této scény ve výtvarném umění. Týká se to hlavně dvou zmíněných zvířat, vola a osla, která se stala nedílnou součástí betlémské scény až mnohem později. V raně křesťanském výtvarném umění je „Narození Páně“ zobrazováno ještě dlouho bez nich. První písemné zmínky o přítomnosti vola a osla jsou až v apokryfním tzv. evangeliu Pseudo-Matoušově, které pochází z 8. století.

Zajímavou otázkou zůstává, proč byli do této scény zakomponováni právě vůl a osel. Je ovšem možno přijmout zjednodušující výklad, že oba tyto tvorové jsou vlastně stájovými zvířaty, která ve svém přirozeném prostředí měla tělesným teplem vyhřívat prostor, ve kterém ležel neoblečený novorozenec. Pravděpodobnější je ovšem vysvětlení, které vychází z biblických symbolik a které se odvolává na proroctví starozákonního proroka Iziaše, který říká, že „vůl zná svého hospodáře, osel svého pána, mne však Izrael nezná, můj lid je nechápavý“ (Biblí, Iz 1, 3). Tento citát byl v souvislosti s narozením Ježíšovým vykládán

tak, že Židé ho odmítnou uznat za Mesiáše. Jindy však bývá osel symbolicky zaměňován za pohanské národy a vůl za Izraelity.

Místo Ježíšova narození je v středověkém umění zobrazováno dvojným způsobem. Většinou je to polorozpadlé venkovské stavení, které bývá se současně v něm narozeným Ježíšem vykládáno jako symbolika zanikajícího Starého zákona a z něho vyrůstajícího křesťanství. Jindy bývá Ježíšovo narození umísťováno do jeskyně, a to podle výkladu sv. Justina, Eusebia a Jeronýma.

V české gotické kachlové tvorbě je vždy zobrazována ona jednoduchá chýše nebo stáj, a to nejen u ikonografického tématu „Narození Páně“, ale i u reliéfů z výjevem „Klanění tří mudrců“. Proti analogickým soudobým malbám „velkého umění“ jsou však na kachlích zachyceny některé ikonografické zvláštnosti, např. zděné komíny, ozdobné střešní „cibule“, či praporce, které na střechách kůlnovitě stavby nemohou mít žádné opodstatnění. O jednom z takových „vylepšení“, vystupňovaném až do absurdity, svědčí jedna z variant „Klanění tří mudrců“, na níž je taková jednoduchá kůlnová stavba vnitř doplněna zřetelnou gotickou kamennou klenbou, skládající se z kanelovaných sloupů, spojených nahoře svorníkem (obr. 1:6). Ve všech těchto případech měly podobné doplňky zřejmě zvýšit význam tohoto pro křesťanství tak důležitého místa a rytec matrice se v nich snažil zachytit součásti významnějších staveb, které znal ze svého bezprostředního okolí.

Pokud se týče osob, znázorněných na těchto kachlích, pak malý Ježíš je v obou případech podáván až dojmavě mile spíše jako dítě lidského rodu, než jako božská bytost. Tento dojem zdůrazňují i přirozeně dětsky zvednuté nožičky, i to, že je bez svatozáře. O pravidelné přítomnosti svatozáře u P. Marie již byla řeč, její poklek a ruce, sepnuté k modlitbě, jsou v obou případech výrazem úcty k jejímu synovi. Zajímavé je podání osoby sv. Josefa na prvním kachli, který má na hlavě vysokou, podivně formovanou čepici neobvyklého tvaru. Hůl, kterou drží v ruce, je jeho osobním atributem. Podobně jako zde, je sv. Josef znázorňován bez svatozáře i na jednom z kachlů další ikonografické skupiny – „Klanění tří mudrců“. Celkově je ovšem jeho přítomnost na našich kachlích velmi vzácná.

Také vzácně, i když ne zcela ojediněle, je symbolické zobrazení Boha-otce v podobě jeho ruky, vycházející z mraků. I na uměleckých malbách je tato symbolika poměrně častá, protože v té době celá postava Boha-otce nebyvala uplatňována, na ojedinělých kachlích druhé výtvarné christologické skupiny, tj. s postavou dospělého Ježíše se vyskytují i obě tyto varianty, např. na kachlích se scénou ze zahrady Getsemanské.

B. Ikonografické téma „Klanění tří mudrců“

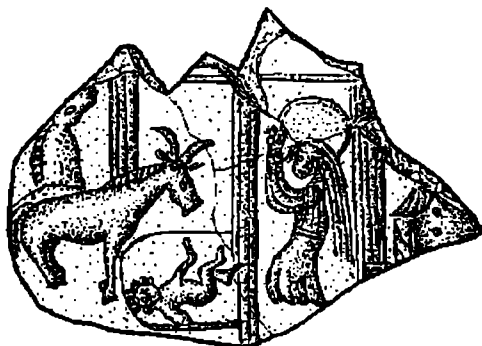
Na rozdíl od předchozího tématu patří „Klanění tří mudrců“ na reliéfních plochách českých gotických kachlů k nejčastějším. Je zatím známo z několika desítek lokalit a jeho výtvarné zpracování vychází v převážné většině případů s největší pravděpodobností z nějaké společné výtvarné předlohy, snad jak jsme se již zmínili, z grafického listu. Základní koncepce těchto reliéfů je v zásadě jednotná: v jednoduché betlémské chýši, obdobné té, která byla popsána v předchozí kapitole, sedí P. Marie s malým Ježíšem, kterého většinou drží na klíně. Před nimi klečí jeden z mudrců, který si odložil před sebe na zem svoji královskou korunu a který podává Ježíškovi skříňku se zlatem. Za ním stojí druhý, který pravou rukou ve všech případech ukazuje na šesticípou hvězdu, vznášející se nad chýší, přičemž levicí drží nádobku s dalším darem. Ještě dále za ním se nachází třetí mudrc s nádobkou jiného vzhledu.

Uvedená jednotná základní koncepce zobrazení „Klanění tří mudrců“ však neznamená, že by kachle tohoto typu, pocházející z různých míst Čech, byly ikonograficky zcela totožné. Naopak se vždy v určitých podrobnostech liší, takže se zatím nepodařilo zjistit ani dva výrobky naprosto stejné (Hazlbauer 1983). Pro tuto studii byly vybrány čtyři varianty s největšími odchylkami od zmíněné základní koncepce.

Tak na kachli z hradu Lipnice (Hazlbauer 1983, obr. 2:1), kde jak P. Marie, Ježíšek,

1

2

3

4

5

6

Obr. 1. Ježíš v dětské podobě na českých gotických kachlích. Lokality: 1 – Starý Bydžov, město, 2 – Martinice, okr. Benešov, tvrz, 3 – Lipnice, hrad, 4 – neznámá lokalita Roudnicko, 5 – Týřov, hrad, 6 – Litoměřice, město.

všichni tři mudrci i chýše v zásadě odpovídají základnímu popisu, je zajímavou odchylkou meč u druhého a rukávové „páchy“ u třetího mudrce (obr. 1:3). Ani jeden z těchto reliéfních doplňků není z jiného kachle znám.

Na jiném kachli z neznámé lokality na Roudnicku nebo Litoměřicku (Rozum 1924/25, 131–132; Zápotocký 1979, obr. 69:7; Hazlbauer 1983, obr. 4:2) jsou místo chýše zobrazeny dvě vedle sebe stojící stavby se společným středním kanelovaným sloupkem, komíny a praporcem. Postavení osob opět odpovídá obvyklému postavení, pouze Ježíšek není v náručí P. Marie, ale kráčí po zemi (!) k prvnímu mudrci a přebírá od něho skříňku se zlatem (obr. 1:4).

Další výrobek, který byl získán během dlouhodobého archeologického výzkumu královského hradu Týřova (Durdík 1993) sice v zásadě odpovídá ostatním analogickým reliéfům, avšak podstatnou a zcela neobvyklou odchylkou zde představuje další osoba, sedící v chýši, kterou je nepochybně sv. Josef. Sice mu zde chybí jeho osobní atribut – hůl –, avšak má na hlavě opět vysokou čepici. Za účelem zakomponování Ježíšova pěstouna do tohoto reliéfu musel výrobce matrice upravit málo pravděpodobným způsobem okapovou část střechy.

Jediným výrobkem tohoto tématického okruhu, který podstatně vybočuje z obvyklé koncepce, je kachel, nalezený kdysi v Litoměřicích (Votoček 1960, 171; Hazlbauer 1983, obr. 3:4). Na něm zobrazení mudrci totiž jako jediní přijeli k betlémské chýši na koních. První, který sesedl na zem, opět klečí před P. Marií a Ježíškem, zatímco druhý ukazuje na hvězdu ze sedla. Z třetího se zachovala na originálním kachli pouze jedna noha a také spodní částí všech čtyř koňských noh. Zde je nutno upozornit na to, že někdy publikovaná celá čelní stěna je novodobou rekonstrukcí, kde třetí mudrc byl recentně domodelován přesně ve stejné podobě jako druhý (Zápotocký 1979, obr. 49:5). Takto nově upravený reliéf neodpovídá zvyklostem české gotické kachlové tvorby, kde zobrazení dvou zcela stejně pojatých osob na jednom kachli nebylo zatím nikdy zjištěno. Na tomto kachli P. Marie sedí s Ježíškem na opačné straně než obvykle a zcela mimořádné je také vnitřní vybavení chýše již zmíněným gotickým kamenným zaklenutím (obr. 1:6).

Existuje ovšem ještě celá řada dalších variant s poněkud odlišným pojetím reliéfní podoby scény s „Klaněním tří mudrců“. Jistě zajímavé je umístění tohoto výjevu na kachel korunní kamnové římsy z hradu v Jindřichově Hradci (Durdík 1988), na němž je sice opět v zásadě dodržena základní koncepce obrazu, avšak pro nedostatek místa na poměrně nízké reliéfní ploše musel výrobce vynechat zcela betlémskou chýši. Ze stejného důvodu hvězdu, jako nezbytný atribut, umístil až na jednu ze stínek cimbuří. Další zajímavou variantou s menší, ale z hlediska tvůrčího přístupu výrobce neobvyklou odchylkou, je kachel z hradu Helfenburku, na němž si první mudrc neodložil svoji korunu jako obvykle na zem, ale pověsil ji na suk, vyčnívající z nosného kůlu chatrče (Smetana–Gabriel 1988, obr. 2:1).

Výtvarné zpracování kachlového reliéfního motivu „Klanění tří mudrců“ má svůj ideový základ v textu evangelia sv. Matouše, který jako jediný popisuje podrobněji tento výjev z raného Ježíšova dětství. Výslovně hovoří o příjezdu „mudrců z východu“ do Jeruzaléma a o návštěvě betlémské chýše (Biblí, Mt 2, 1–11).

V tomto biblickém textu není však uveden ani jejich počet, ani jejich jména. Naopak jsou přesně specifikovány dary, které přinesli, tj. zlato, kadidlo a myrha a je zdůrazněn význam hvězdy, která mudrcům ukazovala cestu. Podle uvedených tří darů bylo později usuzováno, že se jednalo o tři osoby, avšak v raně křesťánském umění je zobrazován jejich počet velmi odlišně, a to od dvou až do šesti. O jejich původu kromě zmínky ev. Matouše bylo později v christologické literatuře uvažováno o tom, že mohli být astrology perského dvora nebo kněžzími Mithrova kultu (Hall 1991; Kosidowski 1988). Prvně za krále je označil až křesťanský spisovatel Tertullian, který žil v letech 160–230. Jejich jména, pod kterými je známe dnes (tj. Kašpar, Melichar a Baltazar) jsou prvně uváděna až v ravenšském pontifikátu v 9. století.

Uvedené dary, které přinesli Ježíšovi a které je zřetelně vidět i na všech kachlích s tímto námětem, měly zvláštní symbolický význam. Zlato mělo představovat hold Ježíšově královské důstojnosti, kadidlo symbolizovalo jeho božství a myrha náznak jeho smrti (Studený 1992). Samy tři postavy mudrců byly ve středověku někdy vykládány jako zosobnění tří částí tehdy známého světa, jejichž zástupci se přišli poklonit k Ježíšovi. Zobrazení těchto mužů v královské podobě pak mívá i symbolický význam, kdy se světská moc podřizuje moci církevní.

Na všech zatím známých českých kachlích tohoto ikonografického okruhu mají tyto tři postavy vždy na hlavách královské koruny. Je možno tedy mluvit zato, že byli v té době u nás považováni již jednoznačně za krále. Naznačuje to mj. i charakter jejich oblečení a v jednom případě i u pasu zavěšený meč, který přísluší králi nebo šlechtici, nikoliv však mudrci. Jiná situace je ovšem se svatozářemi nad jejich hlavami. Na rozdíl od P. Marie, která má na těchto kachlích svatozář vždy a Ježíš nikdy, je možno se s tímto atributem setkat u mudrců velmi rozdílně: někdy jsou všechny jejich hlavy takto zdobeny, jindy svatozář nemá žádný z nich. Snad to může znamenat, že v pozdně gotickém období nebyli v Čechách ještě všeobecně považováni za světce, jak tomu bylo později.

Jak již řečeno, důležitým a vždy přítomným atributem tohoto výjevu byla hvězda, která byla vždy zobrazována nad chýší. Kromě zmíněného textu ev. Matouše, který zdůraznil její význam pro vedení cesty mudrců až do Betléma, měla hvězda, umístěná nad místem Ježíšova narození i symbolický význam duchovního světla, které proniká temnotou. Mimoto byla často považována i za ohlašovatku mimořádné události, v tomto případě narození Spasitele. Zde je však třeba upozornit na určitý rozdíl jejího zobrazení ve „velkém umění“ a na kachlích. V uměleckých dílech je převážně pěticipá, zatímco na kachlích u obou scén z doby okolo narození Ježíše je vždy šesticipá. Pravděpodobně to má být upozornění na jeho původ, který bývá odvozován od starozákonního krále Davida.

C. Ikonografické téma „Panna Maria a dítě na trůně“

V české kachlové tvorbě 15. století se poměrně často vyskytuje reliéf, na němž P. Marie sedí na stylizovaném trůně a drží malého Ježíše na klíně. Vedle ní se na každé straně vznášejí andělé, kteří jí kladou na hlavu korunu. Podobně jako u předešlého tématu, i toto výtvarné zpracování vychází zřejmě z nějaké jednotné předlohy, které si však každý místní výrobce upravil v podrobnostech podle svých vlastních představ. Jako ukázkou této variability je možno uvést tři výtvarně a technicky poněkud rozdílné výrobky z různých českých regionů.

Předně je to kachel, který byl nalezen při záchranném výzkumu ve chlévě statku ve Votěleži, okr. Kolín v r. 1972 (Pospíšilová 1978, 15–26). Jeho reliéf odpovídá v zásadě uvedené koncepci, je však z hlediska výtvarného zpracování ze všech tří variant nejdokonalější. Ústředním motivem je sedící P. Marie s korunou na hlavě a se svatozáří. Levou rukou přidržuje u těla malého Ježíše, který je neoblečený, má pokrčené nohy a v levé ruce drží menší nezdobenou kouli. Po obou jejich stranách se vznášejí andělé bez svatozáří, avšak s křížky na hlavách. Jejich celkové zobrazení včetně jejich oblečení a stylizace křidel je si navzájem velmi podobné (obr. 2:1).

Jiný kachel, pocházející ze Starého Bydžova (Koudelka 1911) se od předešlého liší značně zjednodušenou kresbou reliéfu a některými zobrazenými podrobnostmi. Předně P. Marii chybí obvyklá svatozář, Ježíšek je na opačné straně a andělé mají odlišně formované vlasy. Značně nápadný je „nečeský“ typ koruny P. Marie (obr. 2:2).

Nejméně výtvarně zdařilý je třetí, zatím nepublikovaný kachel, který byl před mnoha lety nalezen při regulaci Labe v Hradci Králové. Menší rytecká schopnost tvůrce matrice se projevuje ve značně nedokonalém ztvárnění postavy Ježíše (tentokrát však výjimečně se svatozáří), ve tvaru křidel andělů, vybíhajících do jakýchsi „brků“ a ve způsobu posazení P. Marie na trůnu, která má nohy zasunuté za jeho trnoží. Také koruna, zakončená stylizo-

vány mi trojlisty, je na českých gotických kachlích v této podobě značně neobvyklá. Naopak rytec jako jediný projevil jakousi snahu ozdobit andělská roucha jednoduchými květy (obr. 2:2).

I když je Ježíš na těchto kachlích také přítomen, zdá se, že tyto reliéfy výtvarně více zdůrazňují a oslavují jeho matku. Tato ikonografie, která nemá přímou oporu v biblických textech, vyrostla zřejmě z potřeby zobrazit v křesťanské církvi mateřskou postavu. Nebylo tomu tak od samého počátku křesťanství, kdy se ještě dlouho uplatňoval záporný vztah k ženskému rodu, vyplývající z lčení pramáti Evy jako svůdkyně. Teprve od koncilu v Efezu, konaném r. 431 je P. Marie označována jako „Matka Boží“ a postupně potom dochází ke zvyšování významu její osoby, který vrcholil v barokním „Mariánském kultu“.

Tento typ zobrazení P. Marie s Ježíškem na klíně na kachlích má svůj výtvarný původ někdy v 5. nebo 6. století a na rozdíl od jinak zpracovaných typů „Matky Boží“ je někdy označován jako „byzantský“ (Hall 1991, 171).

Malou kouli, kterou na prvním kachli je vidět v rukou Ježíšových, je možno nalézt na řadě výtvarných děl „velkého umění“. Velmi často je ještě nahoře opatřena křížkem a držívá ji v ruce nejen Ježíš, ale i Bůh-otec, P. Marie a později i světští panovníci. Tento atribut, jehož symbolika je odvozena od kruhu, představuje vesmír, hvězdné nebe a souhrn všech protikladů. V rukou Božích osob pak vyjadřuje jejich svrchovanost nad Všemírem (Denkstein 1987, 65–67). Vzácněji je možno tento předmět nalézt i na některých dalších kachlích christologického výtvarného okruhu, a to nejen z gotického, ale i renesančního období.

Na kachlích této skupiny je zajímavé pojetí andělů. Jsou zde vždy, podobně jako ve „velkém umění“, zobrazováni jako okřídlené bytosti spíše ženského rodu, ovšem ve značně zjednodušeném podání. U kachle z Votěže je možno považovat za málo obvyklé zobrazení jejich odhalených nohou, které u ostatních dvou variant jsou zakryty rouchy. Společným znakem všech tří reliéfů je pak nahrazení obvyklé svatozáře nad jejich hlavami jednoduchými křížky. Je možno jen dodat, že na českých kachlích se tyto nadpozemské bytosti vyskytují nejen na kachlích s novozákonními a symbolickými křesťanskými motivy, ale i na zobrazení scén, vycházejících z příběhů Starého zákona (např. „Oběť Abrahámová“ aj.). Odpovídá to oběma základním textům Bible, kde jsou zmiňováni na více místech jako prostředníci mezi Bohem a lidmi.

D. Ikonografická téma „Boží rodina“

Zobrazení Boží rodiny je na našich kachlích známo jen z ojedinělých výrobků. Za příklad může sloužit artefakt, který byl nalezen při archeologickém výzkumu v Ústí nad Labem-Hradišti (Cvrková 1993). Na širším stylizovaném trůně sedí Bůh-otec, který v levici drží kouli s křížkem a v pravici stonek s květem. Vedle něho P. Marie pravou rukou objímá malého Ježíše a levou rukou se dotýká jeho lokte. Obě dospělé osoby s královskými korunami na hlavě jsou zdobeny jednoduchými nimby, zatímco Ježíšek svatozáří nemá. Bůh-otec i P. Marie jsou oblečeni do bohatě zřásněných rouch, Ježíš je bez šatů (obr. 2:4).

Tento kachel patří svým výtvarným pojetím i technickým provedením k nejdokonalším výrobkům českého kamnářství 15. století. Zatím je znám pouze jediný obdobný výrobek z Litoměřicka, jeho reliéf se však vyznačuje některými drobnými odchylkami. Ve své střední části je také poškozen a tak z malého Ježíše na něm zbyly pouze jeho nožičky (Zápotocký 1979, obr. 50:2).

Boží rodina je na tomto reliéfu podána jen symbolicky. Matka Boží a Ježíš ovšem tomuto tématu zcela odpovídají, avšak Bůh-otec zde v náznaku zpodobňuje iniciátora Ježíšova narození. Krásně formované královské koruny, které jsou typické i pro mnoho dalších českých kachlů, jsou zde znakem vznešenosti a vládcovství moci. Také trůn ve spojení s Boží rodinou symbolizuje vládu nad světem, podobně jako koule s křížkem v Božích rukou.

1

2

3

4

5

Obr. 2. Ježíš v dětské podobě na českých gotických kachlích. Lokality: 1 – Votelěz, okr. Kolín, 2 – Starý Bydžov, město, 3 – Hradec Králové, město, 4 – Ústí nad Labem, město, 5 – Rabí, hrad. – Kresby: Z. Hazibauer.

E. Nejasné ikonografické téma s malým Ježíšem

Při podrobném hodnocení starších, vesměs nepublikovaných kachlových fondů z hradu Rabí (Hazlbauer 1993), byl nalezen jediný, jen z části rekonstruovaný kachel se zajímavým reliéfem, který nepochybně patří do širšího christologického okruhu.

Na vrcholku strmého kopečku s kameny a vegetací, sedí neoblečený malý Ježíš, rozpoznatelný podle křížového nimbu. Pravou ruku vztahuje k nějakému předmětu, který pro defekt reliéfní plochy právě v těchto místech není možno bezpečně rozeznat. Před Ježíšem na strmém svahu klečí postava v řasnatém rouchu, která mu zmíněný předmět podává pravou rukou. Protože se nedochovala její hlava, není jasné, o koho se jedná. Na opačné straně za Ježíšovými zády je horní část těla a hlava vousatého muže s jednoduchou svatozáří, který v levici drží prut se stylizovanými květy. Nad jeho hlavou a za ním je část snad zjednodušené arkády, jejíž analogická část je také na druhé straně plochy. Tento reliéfní prvek by snad bylo možno považovat i za velmi zjednodušené znázornění andělských křídel, avšak u obou osob chybí jejich napojení na těla, jak je v případech zobrazení andělů na našich kachlích obvyklé (obr. 2:5).

Přesný výklad tohoto výjevu je zatím obtížný. Jak řečeno, zcela nepochybný je malý Ježíš se svým osobním atributem – křížovou svatozáří. Málo jasný je ovšem důvod jeho posazení na pahorku. Vzhledem k přítomnosti zřetelných kamenů by snad mohl představovat skálu a pak by se tedy mohlo jednat o symboliku křesťanské pevnosti, případně církve samé. Ve „velkém umění“ je přítomnost Ježíše (ovšem v dospělé podobě), případně i jeho symbolu – Beránka Božího – na skále dost často zobrazována.

Za Ježíšem umístěný starší muž podle rozkvetlé hole by mohl nejspíše představovat sv. Josefa. Tento zajímavý atribut se do křesťanského výtvarného umění dostal tak, že podle sv. Jeronýma každý z nápadníků P. Marie přinesl do jeruzalémského chrámu prut. Z Boží vůle pouze Josefův rozkvetl a tak byl vyvolen za Mariina manžela (Studený 1992, 112; Kosidowski 1988, 197–212). Je to ovšem novozákonní analogie staršího biblického příběhu o Aaronovi, který byl podobným způsobem vyvolen za vůdce dvanácti izraelských kmenů. Jinak o sv. Josefovi je v Bibli jen minimum informací, pouze ev. Matouš popisuje částečně jeho původ a zasnoubení s P. Marií (Bibli, Mt 1, 16–24).

Popsaný kachel nebyl zatím nalezen ani ve zlomcích na žádné jiné lokalitě a lze ho proto s největší pravděpodobností pokládat za místní výrobek ze širšího regionu z okolí hradu Rabí, tedy snad ze Sušicka, nebo Horažďovicka.

Kachel byl také předložen k odbornému posouzení několika našim předním historikům umění (PhDr. A. Merhautová, DrSc., PhDr. K. Stejskal, CSc., PhDr. J. Royt, CSc.), kterým za jejich ochotu vyslovuji dík. Nedospěli sice k úplně jednotnému stanovisku, avšak se v zásadě shodli na tom, že podobný výtvarný námět jim není znám z žádné oblasti českého středověkého výtvarného umění. Podle PhDr. E. Jančkové by jednou z možností mohlo být v Bibli popisované zvěstování anděla v souvislosti s útekem, případně pozdějším návratem Boží rodiny do a z Egypta (Bibli, Mt 2, 13, 19, 20). Reliéfní zpodobnění této události by se ovšem dost podstatně lišilo od biblického textu, protože podle ev. Matouše anděl předával toto poselství sv. Josefovi a ne Ježíšovi, jak by mohl naznačovat tento reliéf.

Závěr

České gotické komorové kachle se zobrazením Ježíše v dětské podobě jsou jen dílčí součástí širokého výtvarného okruhu christologických reliéfních témat. Jako výrobky uměleckého řemesla převážně 2. poloviny 15. století dokladují široké užití a tedy oblibu těchto námětů při stavbě kamen na celém území Čech. Svým výtvarným pojetím, vycházejícím z biblických a některých apokryfních textů, ukazují na hluboké křesťanské přesvědčení širokých lidových mas té doby a na to, že podobné motivy nebyly ztvárňovány je na špičkových uměleckých dílech, ale i na prostých, mnohdy vyložené rustikálně zpracovaných vý-

robčích místních hrnčírů. Jak již bylo dříve několikrát zdůrazněno, i tyto artefakty přesvědčují o vysoké ideové i technologické úrovni naší středověké kamnářské produkce, která v tomto období stála ve střední Evropě na jednom z předních míst.

Literatura

- Bibl svatá aneb všechna Svatá písma Starého i Nového zákona. 1945 (podle posledního vydání králického z r. 1613). Praha.
- CVRKOVÁ, M., 1993: Nепublikovaný náleзовý soubor středověkých kachlů z Ústí nad Labem. Osobní sdělení.
- DENKSTEIN, V., 1987: K vývoji symbolů a k interpretaci středověkého umění. Rozpravy ČSAV-řada společ. věd 97, sešit 2. Praha.
- DURDÍK, T., 1988: Deset let archeologického výzkumu hradu v Jindřichově Hradci (1975–1986). Zprav. pam. péče 1988/B–1. České Budějovice.
- DURDÍK, T., 1993: Nепublikovaný soubor kachlů z hradu Týřova. Osobní sdělení.
- HALL, J., 1991: Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění. Praha.
- HAZLBAUER, Z., 1983: Jednoduché obytné stavby v ikonografii českých gotických reliéfních kachlů. Arch. Prag. 4, 263–275.
- HAZLBAUER, Z., 1993: Nová stálá expozice historických kamen a kachlů na hradě Rabí. MVP (32)–ČSPS (102), 56–58.
- HAZLBAUER, Z., v tisku: Náboženské motivy na českých gotických reliéfních kachlích.
- KLECANDA, J., 1901: Příspěvek k dějinám hrnčírství v Čáslavi. XVII. zpráva muzejního spolku „Věsta Čáslavská“ za rok 1900–1901, 3–6.
- KOSIDOWSKI, Z., 1988: Čo rozprávali evanjelisti. Bratislava.
- KOUDELKA, J., 1911: Ukázky starého kamnářství z Bydžovska. ČSPSČ XIX, 98–108.
- NEKUDA, V.–REICHERTOVÁ, K., 1968: Středověká keramika v Čechách a na Moravě. Brno.
- POSPÍŠILOVÁ, A., 1978: Nález středověkých kachlů ve Votočezí u Kouřimi. Práce muzea vesnice v Kouřimi 4, 15–26.
- ROZUM, K., 1924/25: Hliněný kachlík z 15. století. Vlastivěd. sbor. Podřipska 2, 131–132.
- SMETANA, J.–GABRIEL, F., 1988: Středověké kachle z hradu Helfenburku. AH 13/88, 545–560.
- STUDENÝ, J., 1992: Křesťanské symboly. Olomouc.
- VOTOČEK, O., 1960: Husitský kachel z litoměřické rezervace. ZPP XX, 165–166.
- ZÁPOTOCKÝ, M., 1979: Katalog středověké keramiky severočeského Polabí. Výzkumy v Čechách – supplementum. Praha.

Zusammenfassung

Jesus als Kind auf den böhmischen gotischen Reliefkacheln

Die Reliefflächen der böhmischen gotischen Kacheln sind vorwiegend mit den religiösen aus der Bibel und aus den Apokryphentexten ausgehenden Motiven verziert. Unter ihnen überwiegen beträchtlich die Motive, die sich auf verschiedene Ereignisse aus dem Leben Jesu Christi beziehen, bzw. die verschiedene christologische Symbole darstellen. Der Artikel befaßt sich mit einer Teilgruppe von den Motiven – nämlich mit der Abbildung des Jesus Christus als Kind.

Diese nichtglasierte immer in die 2. Hälfte des 15. Jh.s datierten Erzeugnisse stammen aus den verschiedensten Lokaltätentypen (Burgen, Festungen und Städten), und zwar praktisch aus dem ganzen Gebiet Böhmens.

Der kleine Jesus ist hier immer nackt und ohne Gloriolen dargestellt. Mit Ausnahme der hl. Jungfrau, deren Kopf immer mit einer einfachen Gloriolen verziert ist, kommen die Gloriolen bei anderen Personen ganz unregelmäßig vor. Die Kleidung der erwachsenen Personen ist einheitlich, es handelt sich immer um lange in reichen Falten bis zum Boden herabwallende Gewänder.

Von verschiedenen Ergänzungen der Reliefs fesselt die Aufmerksamkeit die unterschiedliche Darstellung der einfachen Bethlehemshütte bei den ikonographischen Typen „Geburt Christi“ (Abb. 1:1, 2) und „Anbetung der drei Weisen“ (Abb. 1:3–6) mit ihren zum größten Teil wenig üblichen Dachergänzungen, einmal sogar mit einem steinernen gotischen Gewölbe drinnen (Abb. 1:6). Reliefmotive „Madonna mit dem Kind auf dem Schoß“ haben sehr unterschiedliches künstlerisches Niveau der Herstellungsmatrizen – von der gut dargestellten Szene auf einer der Varianten (Abb. 2:1) unterscheidet sich wesentlich die wenig einfallsreiche Darstellung der ähnlichen Motive auf weiteren zwei Kacheln (Abb. 2:2, 3). Im Gegenteil die Kachel mit der Szene der thronenden Gottesfamilie gehört in der bildnerischen Hinsicht zu den besten Erzeugnissen der böhmischen Hafnerproduktion (Abb. 2:4). Bisher ist es nicht gelungen, die letzte Kachel mit dem kleinen auf einem steilen Hügel sitzenden Jesus zu erläutern. Die

Gestalt hinter ihm stellt vielleicht den hl. Josef dar. Alle präsentierten Kacheln beweisen mit ihrer Vielfalt und durch ihr technologisches Niveau die hohe handwerkliche Tüchtigkeit der böhmischen gotischen Hafnerei. Die große Menge der damals erzeugten Kacheln mit religiösen und vor allem christologischen Motiven zeugt von ihrer breiten Beliebtheit, beweist die tiefe und allgemeine christliche Gesinnung der damaligen Bevölkerung Böhmens, deren Bemühung war, eine der Dauerergänzungen ihrer Interieure – den Kachelofen – auf diese Weise zu schmücken.

Abbildungen:

1. Jesus als Kind auf den böhmischen gotischen Kacheln. Lokalitäten: 1 – Starý Bydžov, Stadt, 2 – Martinice, Bezirk Benešov, Festung, 3 – Lipnice, Burg, 4 – unbekannte Lokalität in der Nähe von Roudnice, 5 – Týřov, Burg, 6 – Litoměřice, Stadt.
2. Jesus als Kind auf den böhmischen gotischen Kacheln. Lokalitäten: 1 – Voteliř, Bez. Kolín, 2 – Starý Bydžov, Stadt, 3 – Hradec Králové – Stadt, 4 – Úřtř nad Labem, Stadt, 5 – Rabř, Burg. – Zeichnungen Z. Hazlbauer.

